

ГОСТ-АВТОР

НЕКРОПОЛИТЕ ОТ XIII-XVIII ВЕК КАТО ИЗТОЧНИК ЗА ПРАКТИКУВАНЕТО НА ОБРЕДИ ПРОТИВ ПРЕВЪПЛЪЩАВАНЕ

Бони Петрунова

Археологически институт с музей - БАН

Страхът от превъплъщаване, превръщането на покойника в демонично същество, е познат на всички общности, за които смъртта е процес на преминаване от света на живите в света на мъртвите. Обредността, свързана с този преход, показва, че в представите на хората душата, отпавила се в своя път към "отвъдното", трябва да отговаря на редица социални и морално-етични условия, които изискват да бъде съпроводена със съответен ритуал. В противен случай тя рискува да остане на границата между световите, в онзи междинен митологичен пласт, населен с вампири, таласъми, вещици, нави (духове на умрели некръстени деца) и други зли сили. Именно обичаите при смърт и погребение имат за цел да осигурят нормалното протичане на този "преход"¹. В тази връзка погребалният обред като цяло има превантивен характер и една от основните му функции е апотропеичната.

Нарушаването на обредността е една от причините за появата на зли сили. Далеч по-рискова е групата на т. нар. особени покойници. Това са самоубийци, убийци, отлъчени от църквата, хора с антиобществени прояви, както и такива, при които е нарушен жизненият цикъл - некръстени деца, сгодени, но починали неженени, много възрастни хора².

Външният облик на демоничните същества и техните зловредни прояви са подробно описани в етнографската литература³. Писмените източници и устните сведения дават представа и за средствата за борба с тях. Най-общо те могат да се разделят на две основни групи: **Превантивни** - които са задължителна част от погребалния обред и се прилагат спрямо всички покойници. **Вторични** - когато има се-

риозни предпоставки мъртвецът да се превъплъти или когато има доказателства, че това вече е станало. Целта на вторите е обезвреждането на демоничното същество, като се използват очистителната сила на огъня, физическото увреждане на мъртвото тяло, предмети и амулети с предпазни, магически свойства. При археологическото проучване на некрополи са регистрирани доказателства за практикуването на обичаи против превъплъщаване или поне на тези от тях, които оставят материални следи.

При анализа на данните от 70 некропола от XIII - XVIII в. в 25 от тях бяха отбелязани следи от извършването на обреди, които могат да се свържат със страха от вампири, вещици и нави. Хронологическият обхват на изследването се определя от емпиричния материал, като се отчита фактът, че по-ранните некрополи също съдържат информация за практикуването на такива обреди.

Изследваните некрополи са християнски и се включват в територията на днешните български земи. Систематизирането на информацията е в известен смисъл условно, като се има предвид, че липсата на сведения за практикуването на обреди за някои некрополи е по всяка вероятност пропуск в хода на проучването им.

Приложената таблица показва, че най-разпространеното противодействие срещу превъплъщаването е послесмъртната мутиация - частичното нарушаване на целостта на мъртвото тяло или скелета. То включва пробождане с остър предмет (трън, пирон, нож) още преди погребването, отрязване на част от тялото (обикновено ходилата), т. е. осакатяване на застрашения мъртвец; разравяне на гроба и нарушаване целостта на трупа - обръщане на главата, разбъркване на костите с кол или пробождане с нож. Аргументация за тези действия е представата за невъзможността душата да съществува, ако тялото е осакатено или бездвижено⁴.

Най-често срещаната послесмъртна мутиация е ампутацията на стъпалата, при това обикновено лявото - Прибой, Пернишко⁵, Чиракман⁶, Неделково, Трънско⁷. Този обичай се знае и от по-ранни некрополи. В два гроба от Аневско кале до Сопот са разкрити скелети, чийто череп е обърнат с тилната част нагоре. При гроб 7 се е запазила тухличката под главата, както и една обеца, което показва напълно съзнателното поставяне на главата с лицето надолу. Подобна е и ситуацията при гроб 49, където черепът също е обърнат и се намира на 0, 2 м северно от анатомичното си място. Както предполага и ав-

СЛЕДИ ОТ ОБРЕДИ ПРОТИВ ПРЕВЪПЛЪЩАВАНЕ В СРЕДНОВЕКОВНИ НЕКРОПОЛИ (XIII - XVIII)		
Използуване на огън, опалване, въглени в гроба	Нарушаване целостта на скелета (тялото) - послесмъртна мутиляция	Използуване на предмети като апотропеи - кръстове, железни ножове, игли, монети
НЕКРОПОЛИ ДО XIV ВЕК		
Аневско кале; Калиакра - Османова могила; Мишевско; Севтополис; Седларе, Кърджалийско; Силистра; Янтра, Горнооряховско	Аневско кале; Кабиле; Калиакра - Османова могила; Крушето, Велико-търновско; Пернишка крепост; Севтополис; Царевец - църква No.18	Аневско кале; Враца; Габрово; м. Кайлъка - Плевен; Калиакра - Османова могила; Силистра; Старозагорски бани
НЕКРОПОЛИ XV - XVIII ВЕК		
Владимировци, Разградско; Неделково, Трънско; Терзийско, Бургаско; Чиракман	Владимировци, Разградско; Неделково, Трънско; Бельова черква - Самоков; Смолян; Търново - Великата лавра; Чиракман	Владимировци, Разградско; Неделково, Трънско; Мадара; м. Калето; Дебнево; Калугерица, Каспичанско; Пернишка крепост; Търново - Великата лавра; Терзийско, Бургаско; Хърсово, Разградско; Чиракман
	Вариант - камъни върху тялото или гроба	
	Кабиле; Пернишка крепост; Седларе, Кърджалийско; Владимировци, Разградско	

торът на тези сведения, това е било направено при погребването или непосредствено след него, тъй като от двете страни на черепа са открити напълно запазени позлатени обеци⁸.

Вторично разбъркани кости и обърнат череп са намерени и в гроб 192/77 от некропола на Великата лавра във В. Търново. Като допълнителна мярка костите на краката са затиснати с камъни⁹.

Разрушени скелети и разбъркани кости се откриват при проучването на всички средновековни некрополи. В някои публикации е направена статистика и са посочени процентите на разрушените гробове (Калиакра, Пернишка крепост). За послесмъртна мутиляция, обаче, могат да се приемат само случаите, в които разкопвачът или антропологът е изключил всички възможности скелетът да е разрушен при разместване на земните пластове, от късни гробове на повисоки нива, въздействия от страна на коренища и животни. Реконструкцията на обряда има следните типични характеристики:

1. При внимателно зачистване почти винаги костите от отрязания крайник се откриват старателно положени до тялото, обикновено от страни или между подбедрениците.

2. Разбъркването на костите на скелета при вторично отваряне на гроба вероятно е ставало с кол и е засягало предимно областите на гръдния кош и таза. Този обред е практикуван почти до началото на XIX в. В некропола в двора на Бельова църква до Самоков бе разчистен гроб на жена, при който костите на краката и черепа са в позиция като при редовно погребение, докато тазовите кости и раменните лопатки бяха с разменени места. Разбъркването е станало при полуизтлял скелет, като оръдието (колът?) е завъртяно само веднъж по посока на часовниковата стрелка.

В приложената таблица за обезвреждане на тялото е посочено затискането на отделни негови части или на целия гроб с камъни. В некропола на средновековното селище над античния град Кабиле са проучени два гроба на жени, при които е регистрирана мутиляция на долните крайници. В единия случай до костите на левия крак е открит гвоздей, а върху двата гроба са натрупани голямо количество камъни. Това е един от примерите за прилагане на повече от една мярка спрямо предполагаемия демон.

От многобройните извори, коментиращи този способ за предпазване от вампири, ще споменем само два, които могат да бъдат съотнесени към представените тук факти. Първият съдържа сведения

от Самоковско, записани от Христо Марков: "... Мъртъвците се полагат на дъното на гроба и след туй се полагат две дъски от страните, които се придържат посредством два или три напречни клина, без обаче да се употребяват в този случай железни пирони (гвоздеи) ... (като предпазна мярка против вампирясване - бел. авт.) забиват на мъртвеца в корема един голям гвоздей, когато го спущат в гроба."¹⁰.

Второто е описание на П. Р. Славейков от 1875 г., в което се споменават селата Кости и Бродилово, недалеч от Малко Търново: "... До неотдавна те нямали редовни и пространни гробища, наспорти населението и това давало повод на околните селяни да мислят, че мъртвите тук били изгаряни. Горенето на труповете било наистина практикувано доскоро, и то от страх да не се вампирясат. Сега този обичай бил изоставен, и против вампирясването се правело това, което се прави и в Североизточна Тракия, именно умрелите биват промушени с ножче току след издъхване или при поставяне в гроба."¹¹.

Първото археологическо доказателство за пробождане на труп с нож бе регистрирано в некропола на с. Терзийско, Бургаска област¹². Ножът бе открит във вертикално положение и отстоеше на около 0,1 м от гръбначния стълб на скелета. Ножове са откривани и в гробове на други некрополи, но в повечето случаи те са част от инвентара на гроба и биха могли да се отнесат към обичая да се поставят предмети-апотропеи до покойника.

Посоченото по-горе сведение за селата Кости и Бродилово е използвано за първи път от Живка Въжарова в нейната статия *"Погребалният обред като исторически източник за етническата същност на българската народност"*¹³. В опалването на гроба Въжарова вижда влияние на славянската погребална практика - трупоизгарянето. Като се има предвид, че жителите на посочените села са били гърци, а страхът от превъплъщаване е присъщ и на турците мюсюлмани, то няма аргументи именно този обичай да служи за етнохарактеристика. В действителност, пречистващата сила на огъня е позната от най-дълбока древност. Трупоизгарянето като осмислена погребална практика е аргументирано обяснено от Котляревски. Връзката между езическата и християнската погребална обредност е безспорна, пречистването чрез вода и огън се практикува почти през цялата история на човечеството. Например, при южните славяни след погребането

нието живите са посрещани от старица, която носи горящи въглени, ръцете се измиват с преминала през огън вода или се взема въглен от огнището и се мята през рамо¹⁴.

В християнските некрополи от XIII - XVIII в. също са констатирани случаи на опалване на гроба или посипване на въглени на дъното му. В некропола до с. Терзийско при почти всички гробове около черепите се откриваха въглени. Въглени са откривани и в насипите на гробовете в с. Мишевско, Кърджалийско, а в гроб 14 има следи от горене и върху накитите¹⁵.

Използуването на огъня като мярка против превъплъщаване е вероятно способ, по-популярен през Ранното Средновековие. През XIII - XIV в. и особено през XV - XVIII в. неговата употреба относително намалява, като се отдава предпочитание на другите мерки - нарушаване целостта на тялото и използване на предмети с магическа сила. През Късното Средновековие посипването на дъното на гроба с въглени или вар се практикува и от хигиенни съображения, особено по време на епидемии. Разбира се, тук не отхвърляме възможността предпазването от болестта да се е свързвало с представата за предпазване от злите сили въобще. Това не би било първото преплитане на практически и магически действия.

В последната графа на приложената таблица са отбелязани онези некрополи, в които са открити предмети, чието присъствие в гроба може да се обясни с тяхното свойство на апотропеи.

Една от известните практики против превъплъщаване е забиването на железен предмет (нож, секира, пирон)¹⁶. По всяка вероятност някои от откритите в средновековни гробове ножове и железни предмети могат да се свържат с този обичай. При изследване на некрополи от Южна Русия (X - XIII в.) също е констатирана употребата на ножове като амулети. В 65 случая те се откриват при и под главата, до краката или между коленете - на места, на които не са носени приживе¹⁷. Необичайно е и откриването на ножове в насипите на гробовете. От изследваните български некрополи интерес представляват железният бръснач, поставен до крака на възрастен мъж в Калугерица, Каспичанско, както и желязното острие под главата на млада жена в гроб до с. Терзийско, Сунгурларско. Разбира се, при търкуването на откриваните в гробовете режещи и остри предмети трябва да се подхожда много предпазливо, тъй като гвоздеите, например, могат да бъдат от леката дървена конструкция, оформяща

понякога гробната яма. Ето защо, тук отбелязваме само онези случаи, в които принадлежността на предмета към обряда е със сигурност регистрирана в процеса на проучването¹⁸.

Поставянето на монети в гробовете, особено като Харонов обол, т. е. като средство, което осигурява безпрепятствения преход в “другия свят”, също е свързано с превантивната обредност. Този обичай, обаче, има многозначни проявления. В периода на Късното Средновековие се среща в множество регионални варианти и неговият коментар представлява отделна тема. Самата монета или нейната липса не влияе пряко на появата или обезвреждането на демонични същества.

Както монетите, така и всички предмети с положителна семантична натовареност - кръстове, кръстни знаци, амулети - също се използват в обредите против превъплъщаване. Те подпомагат безпрепятствения преход към “оня свят”, обезсилват злото. Вярата в тях е проявление на най-древните митологични пластове на човешкото съзнание.

По-специално място заема практиката да се поставят кремъчета в гробовете. Единични кремъци и кремъчни стрели са открити в гробове от различни райони на Източна Европа. Авторите, изследователи на славянската обредност, ги наричат “гръмотевични” или “перунови” стрели¹⁹. Твърде логично е свързването им с огъня²⁰, но за определянето им като прабългарски или славянски компонент, останал в християнския погребален обред, все още не съществуват сериозни научни доказателства.

От изследваните късносредновековни некрополи интерес представляват кремъчетата, открити в двойно детско погребение от с. Неделково, Трънско²¹, както и два случая на употреба на кремъци в погребалния обред от с. Терзийско, Сунгурларско. В първия случай, мъж на възраст от 45 - 50 г., бе погребан в диканя. Изследването на кремъците показва, че диканята е била употребявана съвсем кратко време и едва ли поставянето ѝ в гроба заедно с кремъците може да се свърже само с предполагаемата професия на покойника.

Във втория случай от Терзийско, под тялото на дете бяха открити четири кремъка, подредени във формата на кръст. Вероятно, това е проявление на вярването, че кръстените деца имат повече шансове да преминат безпрепятствено в “царството на мъртвите”. Според традиционните народни вярвания, некръстените деца след своята смърт се превръщат в нави - зли демони, които летят нощем и причиняват

вреди предимно на родилките²². Спецификата на обичаите при смърт и погребение на деца са вече разгледани в етнографската литература²³. Един от посочените способи за избягване на нежеланите последици от една “нехристиянска смърт” е посмъртното въвеждане на детето в християнската общност, като в гроба му или над него се поставя кръстен знак. Възможно е гробът от Терзийско да ни показва един регионален вариант на тази практика.

Без да бъдат изчерпани в настоящата работа всички аспекти на погребалната обредност, свързана със страха от превъплъщаване, смятам, че данните от археологическите проучвания обогатяват представата ни за вярванията на българите християни от периода XIII - XVIII в. Те потвърждават извода, че в основата на богатата и сложна система от обичаи, целяща предотвратяване по магически път на всякаква зла намеса от страна на покойника, стои страхът от смъртта и мъртвото тяло, който има съвсем практични и реални основания.

БЕЛЕЖКИ

¹ Лозанова, Г. - Особенности на обредите при погребение на деца у южните славяни в края на XIX и началото на XX в. В: Сп. Българска етнография. Кн. 1, 1989 г., с. 18 и посочената литература за “прехода”.

² Пак там.

³ Георгиева, Ив. - Българска народна митология. С., 1983 г., с. 153 - 183; Вакарелски, Хр. - Български погребални обичаи. С., 1990 г., с. 162 - 170; Маринов, Д. - Народна вяра и религиозни народни обичаи. С., 1994 г., с. 307 - 319.

⁴ Атанасова, Ек. - Етносоциални категории и демонология. В: Сп. Българска етнография. Кн. 5, 1991 г., с. 31.

⁵ Чохаджиев, М. - Разкопки на средновековен некропол в двора на църквата “Св. Богородица” в с. Прибой, Пернишки окръг. В: Археологически открития и разкопки за 1977 г. С., 1978 г., с. 150.

⁶ Боев, П. и кол. - Антропологично проучване на средновековни некрополи. В: Сб. Чиракман - Карвуна - Каварна. Изд. ОФ. 1982 г., с. 62 - 65.

⁷ Разкопки на автора.

⁸ Джамбазов, Ив. - Средновековната крепост край Сопот. Пловдив, 1991 г., с. 157.

⁹ Материалът ми е предоставен за обработка от колегите във Филиала на Археологическия институт с музей - В. Търново. Изказвам им своята благодарност.

¹⁰ Сборник за народни умотворения, наука и книжнина. Т. 12, 1895 г., с. 265 - 267.

¹¹ Арnaudов, М. - Студии върху българските обреди и легенди. Т. 1. С., 1924 г., с. 24.

¹² Проучвания на автора.

¹³ **Въжарова, Ж.** - Погребалният обред като исторически източник за етническата същност на българската народност. В: Сп. Археология. Кн. 2, 1977 г., с. 47.

¹⁴ **Котляревски, А.** - Погребальные обычаи славянь. М., 1808 г., с. 95, 181, 246.

¹⁵ По устни сведения на Катя Меламед от Археологическия институт с музей към БАН, на която благодаря.

¹⁶ **Георгиева, Ив.** - цит. съч., с. 155.

¹⁷ **Моця, А. П.** - Некоторые сведения о распространении христианства на юге Руси по данным погребального обряда. В: Сб. Обряды и верования древнего населения Украины. Киев, 1990 г., с. 127.

¹⁸ В гробовете от некропола до с. Терзийско се откриваха ковани гвоздеи, поставени до краката на погребаните без връзка с гробното съоръжение.

¹⁹ **Моця, А. П.** - цит. съч., с. 129.

²⁰ **Станчев, Д.** - Прабългарски компоненти в погребалния обред и инвентара на ранносредновековните некрополи в Русенско. В: Проблеми на прабългарската история и култура. Т. 1. С., 1989 г., с. 251.

²¹ Кремъчетата бяха по едно до всяко дете, поставени отляво.

²² **Георгиева, Ив.** - цит. съч., с. 165.

²³ **Попов, Р.** - Вампирът в българските народни вярвания. В: Сп. Векове. Кн. 1, 1983 г., с. 36.